

promjene seoske porodice i običajnog ponašanja pri sklapanju braka

**vesna čulinović-
konstantinović**

etnološki zavod
istraživačkog centra
jazu,
zagreb, jugoslavija

Na temelju opsežnijeg ispitivanja tradicijske socijalne kulture autorica analizira pojedine elemente na području pakračke regije. Uvodno je dan pregled kulturnih i ekonomskih zbivanja u prošlosti pakračkih sela, adaptacijskih procesa imigranata i starosjedilaca, mijenjanja proizvodnih odnosa kao baze promjena u prošlosti i danas.

Profili transformacije, strukture i diobe seoske porodice, prema dostupnim dokumentima od 18. stoljeća, analizirani su ovisno o društveno-ekonomskim prilikama i zakonskim regulacijama, od klasične zadruge, porodične zajednice do nuklearnih oblika. Suvremeni oblici seoske porodice utvrđeni su detaljnim ispitivanjem i dokumentima lokalnih arhiva, definirani od posljednjeg raspada zadruga 1958. do oblika koji se pod utjecajem dnevnih migranata po načinu života i strukturi približavaju urbanom profilu.

Promjene običajnog ponašanja pri sklapanju braka analizirane su po društveno-porodičnim vezama, promjeni običajnih elemenata, društvenom statusu mladih, skali svadbenih običaja (od prošnje do svadbe bez svatova) te socijalnih i magijskih običajnih elemenata. Utvrđeno je održavanje tradicijskih elemenata u socijalnoj kulturi čiji razvoj u pakračkom kraju kasni za okolnim regijama.

primljeno lipnja 1983.

→ Promatranje života i strukture seoske porodice te procesa transformacije običajnog ponašanja vezanog uz sklapanje braka, dio su kompleksnijeg empirijskog proučavanja društvenog života, odnosa i običaja na području općine Pakraca.¹⁾

Ova geografska i danas administrativno cjelovita regija, sa relativno mirnim tokom razvitka, bez brze industrijalizacije, u proteklim stoljećima doživljavala je intenzivne mijene stanovništva. Pripadala je dijelom Vojnoj

1) Istraživanja su vršena 1974—1976. u Badljevinu, Brezinama, Brusniku, Cicvarama, Cikatama, Čagliču, Gaju, Jakovcima, Koritima, Koturiću, Marinom selu, Obrlježi, Omanovcu, Popovcima, Prekopakri, Subackoj i Tornju (od 36 sela općine Pakrac). Ovom prilikom zahvaljujem na pomoći koja mi je pružena pri korištenju građe iz matica krštenih i vjenčanih, protokola i domovnicima u mjesnim uredima. Episkopni pakrački i SUP-u.

krajini. Prema dostupnim podacima, od godine 1540. uz starosjedilačko hrvatsko stanovništvo tu već bijahu Martolozci, a do 17. stoljeća pravoslavno, pretežno stočarsko stanovništvo na pobrđu Papuka i Psunja već je tvorilo Malu Vlašku. Upravo zato što su migracijski procesi do danas ostali obilježjem ovoga kraja, nastanjenog etničkim mozaikom,²⁾ neminovni bijahu procesi društvene i kulturne adaptacije. Kako su useljenici pristizali u razmacima, i uglavnom u manjim porodičnim skupinama rastešito naseljavali prostor, introvertiranost kao tradicijska značajka tog porijekla pretežno dinarskog stanovništva nije se mogla održati. Društveno komuniciranje i povezanost (rodbinska, tazbinska, prijateljska) i danas karakteristična unutar ovoga prostora, mogla se razviti samo po sličnosti tradicijske kulturne podloge starinaca i doseljenika. To je i pretpostavka relativno brze adaptacije i ujednačavanja elemenata običaja i normi socijalne kulture i života sela i porodice, o kojima govore izvještaji iz 18. stoljeća.³⁾

Društveno-ekonomske promjene krajem feudalizma utjecale su na pokretljivost stanovništva unutar pakračkog prostora, i to obično porodičnih cjelina.⁴⁾ Adaptacija novih useljenika zbivala se uglavnom u okviru mladih generacija (djece doseljenih). U to vrijeme indikativna je seoska egzogamija, koju potvrđuju rijetki brakovi među pripadnicima istog sela. Takvi brakovi sklapaju se isključivo između mladih različitih prezimena, ili — ako su istog prezimena — onda različitih nadimaka što obilježuje udaljene potomke davno odijeljenih grana nekadašnje rodovske cjeline. To je utjecalo na široku lepezu društvenih veza, a također i činjenica da su porodice pojedinačno mijenjale mjesto boravka i stoga bile prisiljene na relativno brzo uključivanje u starosjedilački društveni okvir.

Današnje stanje pokazuje zakašnjeli proces utjecaja općih društveno-ekonomskih promjena na tradicijske oblike privređivanja i života. Prijelaz poljoprivrednika tradicijskog tipa u status radnika-seljaka ili službenika zamjetan je i ojačan tek pred petnaestak godina. Bolje komuniciranje s okolinom i mogućnost dnevnih migracijskih kretanja na relaciji mjesto stanovanja — mjesto rada uvjetuje nicanje novih dijelova sela bliže prometnici. Dnevne migracije dakle sve su veće obilježje današnje pokretljivosti stanovnika pakračkog kraja, s iznimkom u dijelu zabačenijih sela u kojima se proizvodni odnosi, a time i većina biljega tradicijske kulture, dosad nisu bitno izmijenili. U 11 sela (tj. 16,6%), mahom sjevernoga, južnog i posebno istočnog dijela općine, živi 87,7—80% starosjedilačkog stanovništva. Zaposlenih izvan poljoprivrede imaju samo neka od tih sela, a najviše su to dnevni migranti. Primjerice: u Brusniku od 81,9

2) Uz Hrvate i Srbe tu su i manje skupine drugih etničkih cjelina. O useljavanju vidjeti: T. Smičiklas: **Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije II.** Djela JAZU, knj. XI, Zagreb 1891, str. 239 i dalje, Gl. XXXV: god. 1702, Mala Vlaška — pakračka sela: Batinjani, Dereza, Badljeva, Bujavica, Čaglić, Bjelanovac, Gaj, Jagma, Kovačevac, Kričke, Kukuševac, Skenderovci, Subocka;

M. Grujić: **Pakračka eparhija, Spomenica o srpskom pravoslavnom vladicištvu pakračkom.** Pakrac — Novi Sad 1930, str. 12—20; Useljavanje srpskog stanovništva do 16. stoljeća, obnavljanje sela 1692. i 1734 (32 sela), str. 200—204 (gl. V, XIV, XVIII, XXI), 213—214 (VIII, X, XVIII, XX) i 239, 254—264; J. Buturas: »Stanovništvo Požege i okolice 1700—1950«. **Zbornik za narodni život i običaje**, JAZU, knj. 46, str. 219—222. (Prezimana Bošnjak i Bosanac klasificira i »starije doseljenike«, 1697—1850, pa dokazuje nadimak kao novo prezime došljaka.)

3) F. V. Taube: »Opis Slavonije i Srema I, (1796—97)«. **Zbornik Matice srpske za književnost i jezik**, Beograd, knj. II, 1954, str. 156—183; knj. III i IV, str. 192—231; T. Matić: **Narodni život i običaji u Požeškoj županiji krajem 18. vijeka.** Rukopis Odbora za narodni život i običaje JAZU, Sign. N. Z. 22, 1951 (donosi tekst M. Pillera i L. Mitterpachera: »Ifer per Poseganom Slavoniae provinciam...«, Budim 1793, str. 115—140).

4) Vesna Čulinović-Konstantinović: »Društveno-porodične veze starosjedilaca i dinarskih useljenika pakračke regije«. **Balcanica**, Beograd, **Srpska akademija nauka i umetnosti**, knj. VIII, 1977, str. 695—711 (697—703).

starosjedilaca radi izvan mjesta stanovanja 13,8% (a to je 95,7% od ukupnog broja zaposlenih. U G. Grahovljanima od 80% starosjedilaca 11,6% radi izvan mjesta stanovanja (92,2% ukupno zaposlenih). U Kričkama svi koji su zaposleni (12% od starosjedilaca) rade izvan mjesta stanovanja.

Stanovništvo ovoga kraja većinom je individualno-poljoprivrednog tipa, pa ni u središnjem dijelu nema mnogo zaposlenih, a pogotovu ne u selu:

Prekopakra	— 21,5% radi izvan mjesta, a to je	85,7% od uk. zaposl.
Novo selo	— 20,1% radi izvan mjesta, a to je	92,5% od uk. zaposl.
Filipovac	— 16,7% radi izvan mjesta, a to je	82,6% od uk. zaposl.
Kusonje	— 16,5% radi izvan mjesta, a to je	77,9% od uk. zaposl.
G. Obrijež	— 15,6% radi izvan mjesta, a to je	96,1% od uk. zaposl.
Dragović	— 15% radi izvan mjesta, a to je	94,2% od uk. zaposl.

Sela s većom fluktuacijom stanovništva imaju više zaposlenih i to većinom izvan mjesta stanovanja, jer u samim selima za to još ne postoje mogućnosti. Međutim, pakračko selo posljednjih desetljeća ima i ekonomsku emigraciju uglavnom u SR Njemačkoj. Na privremeni rad odlaze ponajviše stanovnici najrazvijenijih sela uz glavne prometnice:⁵⁾

		1 član	2 člana	3 i više članova porodice
Lipik	iz	47	15	4 i više članova porodice
Kukunjevac	iz	35	10	8 porodica
Badljeвина	iz	34	5	1 porodica
Antunovac	iz	30	10	3 porodice
Prekopakra	iz	24	13	- —
Marino selo	iz	16	4	- —
Omanovac	iz	14	5	1 porodica.

Dvadesetak je puta veći broj porodica kojima su članovi na privremenom radu u inozemstvu nego porodica što su im članovi u gradovima izvan pakračkog kraja. To je jedan od pokazatelja da se odlazak u inozemstvo shvaća kao privremena okolnost, dok odlazak u drugo mjesto ima za posljedicu cijepanje obitelji na generacijski stariju cjelinu koja ostaje, i mlađu cjelinu, koja se iseljava. Promjene proizvodne orijentacije, izazvane ekonomskim motivima ili željom za poboljšanjem društvenog statusa, znatno utječu na promjene svih oblika tradicijskog života, načina ponašanja i strukturu porodice pakračkog sela, jer su odijeljeni i privremeno odsutni članovi u tijesnoj vezi s obitelji. Ekonomski emigranti (obično po jedan član iz porodice) ostaju ekonomski vezani s njom i žive gotovo istim načinom kao što su u prvoj polovini stoljeća živjeli pojedini članovi zadruga koji bijahu zaposleni izvan svoga kraja.

5) Vesna Čulinović-Konstantinović: »O životu i običajima stanovnika u pakračkom kraju«. **Pakrac 1945—1975**, Pakrac, 1978, str. 274—293; Materijali općine Pakrac za Statistički godišnjak SFRJ 1971, rubrike 3—2 »Stanovništvo...« i 3—8 »Domaćinstva«.

profili transformacije seoske porodice

Današnji oblici porodice na području pakračke općine još su uvijek velikim dijelom proizvodno-potrošačke i odgojne jedinice s nizom tradicijskih obilježja. Terminom *porodica* zahvaćamo kompleksnu rezidencijalno-egzistencijalnu zajednicu života srodnika (krvnih i nekrvnih), od oblika tradicijske zadruge do suvremene zajednice i nuklearnih struktura.⁶⁾ Prema najnovijim empirijskim spoznajama u pakračkoj općini ima porodica od nuklearnih do proširenih — sa osam članova i više (tabela 1), ali i znatan broj reduciranih (tabela 2). U više od polovine sela (28) najveći je broj porodica sa četiri člana, a veliki je broj sela (19) sa najviše tročlanih i (18) dvočlanih porodica, dok je 10 sela s najvećim brojem peteročlanih porodica; Koturić je jedino selo u kojem su porodice najbrojnije.⁷⁾ U cijeloj općini dominantne su porodice sa četiri člana, a najmanje je onih sa sedam, osam i više članova. To znači da danas transformacija porodice ide smjerom redukcije članova i nestajanja tradicijske *zajednice*, radi odlaska mladih u grad na školovanje i rad.

Na prijelazu stoljeća utvrđeno je da je u Požeškoj županiji, kojoj je pripadala pakračka regija, prosječna porodica imala 5,5 članova.⁸⁾ Prema tome, većina seoskih porodica u našem se stoljeću više nije razvijala prema tradicijskim normama, jer su u tom smislu djelovale sve društveno-povijesne i ekonomske prilike. Međutim, u sistemu porodičnih odnosa zadržavale su se neke tradicijske norme ponašanja (spolne i generacijske diferencijacije) koje su pretpostavka obnavljanju tradicijskih oblika i u porodici s reduciranim brojem članova (odgojno-obrazovne funkcije, kolektivizam, obveze zajedničkog rada, brige oko imanja i dr.) Suvremena terenska i arhivska istraživanja dokazuju konstantni proces raspada združnih oblika i konzervativne patrijarhalnosti kao rezultat općih promjena seoskog društva već u predratnim godinama (tabela 3).

Iz 18. stoljeća nema dovoljno preciznih pokazatelja, međutim, na temelju održane tradicije — da se porodica dijeli poslije smrti oca — mogli bismo zaključiti da je, uz ostalo, ta komponenta dokaz konstantnog procesa diobe kroz protekla dva stoljeća. U tom smislu upućuju podaci popisa stanovništva 1697—1702, iz kojih, po navedenom broju domaćina, oženjene braće i sinova, zaključujemo o najčešćem obliku — očito ne brojnoj očinskoj zadruzi.⁹⁾ Polagani porast kuća u katoličkim i pravoslavnim selima sve do sedamdesetih godina 19. stoljeća daje naslutiti da je život u relativnom tradicijskom miru potrajao još dva desetljeća nakon ukinuća kmetstva. Ekonomske promjene očito su malo utjecale na unapređenje života ovog područja, jer je ono, u odnosu na druge dijelove Slavonije, zaista bilo na periferiji gospodarskog i industrijskog razvitka.¹⁰⁾

6) Ruža First: **Seoska porodica danas — kontinuitet ili promjene**. Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1981, str. 26—29.

7) Osim statističkih podataka, za veći dio sela na terenu je detaljno utvrđen profil porodice kao baza za izradu tabela (materijali iz **Statističkog godišnjaka SFRJ 1971**, Beograd, SZS, rubrika 3—8, Pakrac).

8) »Privatni stanovi i žiteljstvo 1900«, VIII, **Statistički godišnjak**, bilješka 49, Z. Požega, tek. br. 19, Kotar Pakrac, str. 306.

9) T. Smičiklas: **cit. djelo**, bilj. 2. (Od 13 sela s neprekidnim procesom grananja porodica u Kunjuncu je npr. 41 domaćin sa 12-ero oženjene braće i 2. ož. sina, u Batinjanima su 24 domaćina sa 10 ož. braće i 13 ož. sinova, u Derezi su 23 domaćina sa 10 i 5 ož. braće i sinova itd.)

10) I. Karaman: **Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću**. Zagreb, 1972, str. 86—138. (Pakrac nema ničega što bi ga svrstavalo u općinu razvijena tipa, ali se sedamdesetih godina osjeća naoredak.)

Zakoni o zadrugama iz druge polovine 19. stoljeća više su utjecali na transformacijske procese u seoskim porodicama, nego npr. norme prvog građanskog Sabora Hrvatske (5. 6. 1848) koji je ozakonio »patrijarhalni društveni život krajiškog naroda« i temeljnu jedinicu njegova života — »družinu kućansku«. ¹¹⁾ Porodična zadruga u njima je precizirana kao pravna osoba, nasljedna zajednica, zajednica života krvnih i nekrvnih srodnika (tazbine i adoptiranih) proizvodno-potrošačka jedinica, imovinska zajednica na principu kolektivnosti rada, vlasništva i odlučivanja, utvrđen je kriterij ravnopravnosti članova i sporazumnog odlučivanja pogotovu u izboru kućegospodara kao prvoga među jednakima. Iako je zakon većinom polazio od činjeničnog stanja, zakonodavac je u dosta kratkim razmacima podešavao njegove norme tzv. općem interesu države, pa je nakon slobodne diobe, koja je i u ovom kraju izazvala intenzivan raspad zadruga, unio kriterij o »zadružnom minimumu« (zemlje) kao uvjet za egzistenciju novih podijeljenih zadruga (1874. i 1876). Diobe su bile masovna realizacija i legalizacija već sazrelog stanja i potrebe za promjenom dotadanih porodičnih oblika i odnosa u njoj. Od 1869. do 1929. bilo je nekoliko faza skokovitog povećanja broja kuća s istim prezimenima. ¹²⁾ Prva od tih faza uočljiva je sedamdesetih godina po znatnijom pokretljivosti porodičnih cjelina i brojnim tazbinskim brakovima koji povezuju stanovnike i udaljenijih sela općine. U istom desetljeću utjecaj općeg razvitka društveno-ekonomskih i vlasničkih odnosa djeluje znatno intenzivnije na pakračko selo nego dotad. Utjecaj Zakona o pravima služnosti seoskim pašnjacima i šumama, kojih polovina ostaje općinama Krajišnika (1871), te kasnije zakoni (1880. i 1889) kojima se nastoji zadržati **status quo** strukture i života seoske porodice, nisu mogli zadržati neminovne promjene i sačuvati dotadanje stanje. Prodor robno-noćanih odnosa dao je nov impuls već započetom procesu podjele zadruga i stavio izvan snage zakonsku novelu iz 1902, kojoj je svrha bila onemogućiti stvaranje novih, ali i raspad postojećih zadružnih porodica. Idealiziranje zadružnog modela od građanskog društva nije ni ovdje moglo zaustaviti tajne diobe, ¹³⁾ i poslije oporezivanja i smanjivanja pašnjačkih površina (1875) počelo se sve intenzivnije prelaziti na poljoprivredu, smanjujući stočni fond. Izrazite promjene u načinu života i u proizvodnim orijentacijama, nastavile su se i poslije zakonskih regulacija gruntovnih prava zadruga (1890) i normiranja kolektivnog korištenja općinskih pašnjaka (1894). ¹⁴⁾

Posljedica tih zbivanja jest navedeno i statistički utvrđeno reduciranje članova porodice (Požeška županija, 1900) na prosječno 5,5 članova, što je očit pokazatelj regularno i tajno provedenih dioba zadruga u posljednjem desetljeću 19. stoljeća. ¹⁵⁾ U starom pakračkom kotaru 1890—1905. tajno je podijeljeno 313 zadruga na 799 porodica. To je znatan broj u odnosu na ukupno podijeljenih 850 zadruga u cijeloj Požeškoj županiji.

11) Ferdo Čulinić: **Državno-pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka**. Zagreb, 1953, str. 78—9 (čl. XXVII).

12) U alfabetskim imenicima poreznih općina toga doba uz većinu nuklearnih porodica nalazimo podatke o očinskim i bratskim zadrugama sa dvoje-troje oženjene braće (npr. porezna opć. Ožegovci, 1880).

13) **Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I**. Kraljevski zemaljski statistički ured, Zagreb, knj. LXX, 1905, str. 162, 178.

14) P. Vuković: »Nestajanje seoskih pašnjaka i kućnih zadruga, kao posljedica prodora kapitalističkog načina proizvodnje«. **Sociologija sela**, Zagreb, god. 39/1973, br. 1, str. 120—132.

15) **Statistički godišnjak**, knj. LIX, god. 1890 (bilj. 13, str. 288: Županija Požega od 32.134 kuća imala je 5.748 »seljačkih stanovnih komora«, tj. »postelja« i 123 »družinske kuće« tj. zadružne).

Od tih zadruga nastalo je 409 novih zadruga i 1.694 »samovlasništva«. Od 1902. tradicijska ustanova svjedoka pri diobama, koji su bili uvaženi članovi seoskog društva, zamijenjena je tzv. »zadružnim povjerenicima«, koji su imali isti zadatak — da objektivno dijele zadružni imetak. To je međutim značilo nestajanje relativne autonomnosti i prodor utjecaja vlasti u javni seoski život — ovaj put nepovratno. Prijelazom na kapitalističku privredu, ova je regija proživljavala intenzivne promjene tradicijskih proizvodnih odnosa, pa je time bio uvjetovan i proces transformacije porodičnih oblika — smanjivanje broja zadruga, prijelaz na zajednicu i povećanje broja nuklearnih obitelji. Budući da je nuklearizacija porodice uvjetovana i procesima društvenog oslobođenja ličnosti, vezanim za opće promjene, u tradicijsko-patrijarhalnoj sredini započeo je na prijelazu stoljeća proces bitnih transformacija tradicijske kulture uopće. Promjena položaja mladih u porodici karakterističan je pokazatelj novoga stanja. Jedan od dokaza jest nestajanje apsolutnog utjecaja roditelja na izbor bračnog druga njihove djece, pa je smanjena učestalost odvođenja nevjeste bez prošnje, a običaj dogovornog odvođenja nevjeste učvršćuje se kao oblik svadbe temeljen na ekonomskim razlozima. Ekonomsko i društveno osamostaljivanje ličnosti unutar porodice u našem je stoljeću novi impuls promjenama.

Između dva rata seoska porodica imala je maksimum 6 bračnih parova, sadržavala je u prosjeku 2,5 porodične grane (od 2—3 brata), a najčešće do tri generacije. Takva »jaka familija« razvijala se ponovo iz nuklearne porodice nakon diobe prijašnje zadruge. Usmena predaja i katastarski dokumenti dokazuju cikluse dioba nakon umiranja gospodara zadruga. Te su porodice i u nuklearnom obliku produžavale stil i odnose zadružnog života, bez obzira na fluktuaciju svojih članova (tabela 4).

Rekonstrukcijom broja članova u porodicama ove regije početkom stoljeća, ustanovili smo da se maksimalni broj kretao tek nešto iznad 20. Uprkos tome transformacija zadruga neznatna je sve do trećeg desetljeća našeg stoljeća, kad je po strukturi bila očinska ili bratska zajednica sa najviše tri generacije krvnih srodnika. Sasvim su bile rijetke nesrodničke zadruge koju spominju prijašnji zakoni (kao što je npr. zadruga Modrušan u Omanovcu nastala od dvije grane daljnjih rođaka).¹⁶⁾

suvremeni oblici seoske porodice

Utjecaj poslijeratnog društvenog razvitka i prijelaz na socijalistički način privređivanja bio je nov snažan pokretač u procesu nestajanja tradicijskog života. Konačni proces raspada zadruga na ovom području započeo je 1958. zakonskim poticajem na diobu. Dok je tradicijski ciklus dijeljenja porodica bio određen smrću oca, odnosno glavarara zadruge, nove diobe rezultat su transformacije tradicijskog shvaćanja, ponašanja i međuljudskih odnosa na selu. Dioba zadruge ne znači samo umnožavanje porodica, usitnjavanje zemljišnih cjelina, prijelaz iz kolektivnog na individualno vlasništvo. U prošlosti ona je značila — ovisno o općem stadiju tradicijske kulture i jačine patrijarhalnih normi — priliku za novog gospodara porodice da dalje živi starim načinom života i odnosa, ili da ga mijenja. Svojim novim statusom novi gospodar porodice stječe ovlasti ko-

16) Modrušan kbr. 13, porijeklom iz Modruša u Lici. Dioba 1926. na »Ivanovu i Nikolinu granu«. Gazda zadruge je 8 godina po smeri Ivana Nikola, žene-domačice »majile se redom« po 8 dana. Imali su: 2 »postelje«, sa 3 sobe za parove, a stariji Ivanov sin — čoban, neoženjen, spavao je u »kući« s verugama« tj. ognjištem.

je dotad kao član porodice nije imao: raspolaže zajedničkim novcem, upravlja kućom i imanjem. Sve to, ako je i u okviru tradicijskih odnosa, daje mogućnost izražaja i realizacije osobnih htijenja, što izaziva promjene odnosa i strukture života. Mogućnost raspolaganja novcem psihološki utječe na novog starješinu, pogotovu ako se porodica nuklearizira. Promatranja su pokazala da se iza dioba zadružne porodice i u ovoj seoskoj sredini uočava minimalno mijenjanje ne samo međuljudskih odnosa, osobito u istoj generaciji, nego i strukture novog porodičnog života. U poslijeratnom razdoblju razvojne promjene života i odnosa unutar veće porodice zadružnog tipa označavaju se lokalnim terminom zajednica.¹⁷⁾ Promjene ponašanja pojedinaca u porodici, tj. masovno izražavanje svog individualiteta, predosnova su transformacije njezina funkcioniranja u smislu približavanja porodice tzv. ruralnog tipa odnosima u onoj urbanoj profila. Razloge tome nalazimo u intenzivnim mijenama i razvitku ličnosti kroz protekli rat i revoluciju kao i brojnosti takvih pojava. Time polako nestaje tradicijskih stavova i patrijarhalne čvrstine koji su kroz javno mnijenje seoske zajednice dugo kroz povijest djelovali kao korektor neadekvatnih transformacija u tada još cjelovitoj tradicijsko-patrijarhalnoj društvenoj situaciji sela.

Prema pozitivnim zakonima porodica kao cjelina nije danas više pravna osoba koja nasljeđuje djedovinu. Međutim, u prvim desetljećima nakon oslobođenja postupalo se u ovom kraju ipak po tradicijskim shvaćanjima. Mladi je sin ostajao iza diobe na »starom mjestu«, u staroj kući, a ostariji roditelji bijahu na brizi starijeg sina. Diobe su se gotovo isključivo provodile prema »granama«, što znači da su oženjena braća starije generacije (roditelja) tvorile zajednicu sa svojim sinom i njegovom porodicom. Pokretnine i nekretnine dijelili su odmah, a samo u slučaju neslaganja posredovali su pozvani ugledni ljudi, čija se odluka poštivala. Izmijenio se i odnos prema kćerima koje sada dobivaju svoj dio nekretnina, što do rata nisu mogle ni po zakonu ni po običaju.

Posljednjih dvadeset godina diobe se provode najčešće kad netko od članova mijenja svoju proizvodnu orijentaciju, zapošljava se, te se radi toga seli bliže prometnici, ali se dijelom nastavlja baviti zemljoradnjom. Dioba se dešava i kad cijela porodična zajednica seli u drugo selo ili grad, a to je za stanovnike ove regije — Pakrac, Zagreb ili Beograd. Ako svi sele na istu lokaciju, zajednica života većinom se nastavlja. Ipak, termin »živjeti zajedno« ili »zajednica« nema oznake nekadanje zadruge.¹⁸⁾

Karakteristike su tog života: demokratičnost odnosa, veća jednakost članova obaju spolova, ravnopravni dogovori, veća sloboda odlučivanja bračnih parova, samostalno raspolaganje svakog para većim dijelom zarađenog novca, intenzivnija jaka aktivnost, ali obveza da se održi i obrađuje baština.

Najčešći razlog za raspad zajednice jest odlazak mlađeg para izvan rodnog mjesta u kojemu u pravilu ostaje starija generacija. Pokretnine se u tim slučajevima dijele na svaku novu porodičnu jezgru, ovisno o ekonomskim mogućnostima (zaradi) onih koji odlaze. Nekretnine ostaju nepodijeljene na korištenje onima koji ostaju. Dioba se dakle, odvija u dvije faze. Konačna dioba nekretnina ostaje u granicama običaja — iza smrti glavarara. Mladi na razne načine preuzimaju brigu o starima na selu, kad oni onemoćaju.

17) V. Čulinović-Konstantinović: »Posljednje porodične zajednice u Hrvatskom zagorju«. **Zbornik za narodni život i običaje JAZU**, Zagreb, knj. 45, 1971, str. 423—449.

18) V. Čulinović-Konstantinović: »Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske«. **Sociologija sela**, Zagreb, br. 43, 1974, str. 101—114.

Odlazak iz sela često je postepen — najprije se zapošljavaju mlađi muškarci, ubrzo odlaze njihove žene dok djeca ostaju s njihovim roditeljima. Stanovnici pakračkog područja relativno brzo rješavaju svoje vitalne probleme u novom boravištu i odmah dovode k sebi djecu. Tradicijska odgojna funkcija starih time prestaje, ali poslije nekog vremena neki dovode u grad i ostarjele roditelje. Čest je oblik poluzadružnog života na dva lokaliteta, pogotovu ako blizina omogućuje mladima češće dolaženje u roditeljski dom, gdje nastavljaju obavljati stara zaduženja na porodičnom imanju. Nerijetko mladi postaju dnevni migranti, pa se život nastavlja starim tokom. U oba slučaja poluzadružni odnosi svode se na obveze rada u zajednici, zajedničku prehranu i brigu o mladima i starima, ali je raspolaganje novcem zasebno, iako su krov, ognjište, urod, i pomagala za rad zajednička. U toj prijelaznoj (ali dužoj) fazi, zajednica kao cjelina gradi novi dom onima koji odlaze.

Standard života istočnog dijela općine bio je apsolutno niži od ostalih. Do ovoga rata svi su spavali zajedno u kući, a momci po gospodarskim zgradama, dok su u ostalim predjelima općine već krajem 18. stoljeća za mlade parove gradili »postelje« ili »zgrade«. Mnoštvo novih kuća (zidnica) u poslijeratnom razdoblju ukazuje također na intenzivni posljednji val dioba, koji je na istočnom dijelu bio intenzivniji, jer se kod pravoslavnog stanovništva sačuvalo više zadružnih porodica. Smanjenjem broja članova, klasični raspored kuće s prostorijom više, postao je dovoljan.¹⁹⁾

Na cijelu pakračkom području danas više nema zadružnih porodica u klasičnom smislu, iako ima binuklearnih i tronuklearnih zajednica. Dominantni su ipak oblici nuklearne porodice (tabela 1). Mononuklearne porodice bez djece većinom su staračke. To su uglavnom parovi koji nisu imali djece, jer se tradicija da mlađi sin ostaje na starom kućnom mjestu, a roditelji odlaze u novu kuću sa starijim ili srednjim sinom, poštuje uglavnom i danas. Napušta se ipak tradicijski sistem diobe na porodične »grane«, pogotovu kad najmlađi odlaze, najstarija ili dvije starije generacije roditelja ostaje u starom domu. Kako u suvremenim diobama dominantan razlog raspada zajednice nije razdor u porodici nego potreba za boljim standardom življenja i blizina radnom mjestu školovanog člana, to obiteljske veze ostaju dugo intenzivne i čvrste.

promjene običajnog ponašanja pri sklapanju braka

Na pakračkom području uz obiteljske veze održava se i društvena povezanost, ponajprije kroz tazbinstvo i kumstva, te prijateljstva, pri čemu je prostorna udaljenost zanemarljiva. U dokumentima iz prošlih stoljeća o takvoj situaciji govori široka lepeza bračnih veza. Tendencija seoske egzogamije pogodovana je stvaranju društvene povezanosti, a time i prenošenju informacija, prihvaćanju inovacija i demokratizaciji odnosa. Stoga je pakračko seosko stanovništvo već odavno zaboravilo da su nekad roditelji silili mlade na neželjeni brak. U našem stoljeću pravilo je sklapanje braka prema vlastitim željama i izboru. Djevojke su, međutim, ipak nešto kasnije dobile tu povlasticu nego mladići, ali dovoljno davno, pa su rijetki podaci o udajama po želji roditelja. Uza sklapanje braka prošnjom, dogovorno odvođenje djevojke, poznato i među pravoslavnim i među katoličkim stanovništvom, smatralo se već u prošlom stoljeću redovitim običajem, jer se smanjenim troškovima izbjegavao običajni niz

19) Z. Petrić: »Narodno graditeljstvo«. **Pakrac 1945—1975**, Pakrac, 1978, str. 269—273.

svadbenih obreda i ubrzavao prijelaz mlade u novi dom. Vijesti o vrlinama mlade djevojke širile su se brzo po selima. Putem znanaca starije generacije mladić je dolazio u priliku da se s djevojkom upozna. Nakon toga dolazi na zabave u njezino selo, koristi se rodbinskim i prijateljskim vezama da uđe u njezinu kuću na porodične proslove, da bi nakon njezina pristanka mogao u istim prilikama doći i sam, a kasnije preko majke, strica, oca, zaprositi je od njezinih. Zavisno o materijalnim mogućnostima, i danas se sačuvala skala običajnih ponašanja pri dovodenju nevjeste. Od zapadnog prema istočnom dijelu općine zatekli smo niz faza svadbenog obreda, od bogate svadbe s brojnim svatovima do »svadbe bez svatova« na krajnjem istoku, gdje takav način danas više nije toliko izraz slabih mogućnosti nego usvojena tradicija iz prošlosti. Raspored obrednih elemenata rastresit je i ukazuje na davno ujednačavanje tradicije u svih stanovnika ovoga kraja, te na redukciju običajnih radnji ponajprije onih s magijskim karakterom. Elementi običaja kojima se iskazuje prihvaćanje mlade u novi društveni krug i koji su pokazatelji ekonomske moći, osobito mladoženjine porodice, posljednjih su se desetljeća čak učvrstili u obje varijante svadbe. Svadba sa svatovima ima brojnije elemente običaja, duže traje, više je jela i pića i više ponavljanja pojedinih radnji u okviru obje uže porodice i pripadnika društvene sredine — srodnika i susjeda.

Na sjevernom i zapadnom području »zaruke« i »prsten« zaseban su običaj, vremenski izdvojen iz same svadbe. Tu dolaze i nezvani gosti koji ne ulaze u kuću, služi ih se u dvorištu, a nazivaju ih »vukovi« ili »ćumaki«. Oni svadbenu veselje prenose izvan doma, i sudjelujući u njemu iskazuju simbolično priznavanje braka i prihvaćanje novog člana u svoj društveni krug. Kićenjem »majpana«²⁰ pred kućom djevojke (od centralnog do zapadnog dijela općine) u prijašnje vrijeme očito nije bio svadbeni nego proljetno-magijski obredni element. Mladić i djevojka, ili glavna svatovska ličnost »ćale« poziva (svaki svoju) rodbinu, prijatelje i susjede, a tom prilikom biraju se i sada kao i nekad svatovske ličnosti — svirci, djeverovi i djeveruše, kumovi s njihovim ženama — kumama. Do ovog rata postojao je samo jedan djever s djeverušom (međutim, u centralnom južnom dijelu općine pamti se da do 1919. žene nisu sudjelovale u svadbi, osim kao kuharice). Mladoženju je tada vodio kum, a mladu samo djever koji se za nj brine sve do prvog noćenja s mužem. Na sjevernom dijelu općine i prema zapadu, broj djevera upravo je hipertrofirao. U Badljevinu 1974. dosegao je brojku 12 sa isto toliko djeveruša. Tradicijska norma da je djever brat ili najbliži krvni srodnik mladoženjin sada se zanemaruje i proširuje na mladoženjine sestre, prijatelje, prijateljice i buduće žene djeverove. Prvi djever i djeveruša sačuvali su staru funkciju čuvanja mlade, idu uz mladence praćeni u svadbenoj povorci ostalim parovima djeverova. Danas se čast djevera, pa i drugih nosilaca svatovskih časti, povezuje s bogatim darovima za mladence. Današnja svadbovanja u ovom kraju imaju apsolutno pretenciozni karakter — pokazivanja bogatstva kuće mladenaca i svatova. Još se čuva red kojim svatovi idu na vjenčanje iz mladine kuće. Prvi je ćale, pa svirci, zatim djever vodi mladu, a prva djeveruša mladoženju, pa prvi kum i kuma, drugi kumovski par i tek tada roditelji, odnosno oba »prijaka« i za njima obje »prie«. Tek su iza njih parovi djeverova i djeveruša »po rednom broju« i ostali »gosti«, tj. rođaci i prijatelji. Do posljednjih desetljeća dar mladenki davao se za vrijeme plesa s nevjestom, ali danas je dar nerazmjerno vrijedniji i u bogatijim svadba-

20) Majpan od njemačkog »Maibaum«.

ma daje se već u mladenkinjoj kući prije njezina odlaska, jer se sve češće svadbuje subotom i nedjeljom u društvenim domovima. Ipak se još nije savim zaboravilo obredno davanje kruha i rakije mladoj na pragu doma, kao što je nekada činila svekrva na pragu mladoženjina doma. Gotovo je posve iščezao običaj da mlada »kruži« »rešetom« i baca preko glave razne žitarice, ali je važan drugi dan svadbe »kumovski dan«, koji se slavi u kući kuma, ili se po njega ide s »ornicama« (za plug) i vozi u kuću mladenaca. Oranice i kola još se uvijek vuku po selu, danas već bez svijesti o simbolici magijskog kruga na što podsjeća i plesanje »krivog kola« ili »krivog buđe« kojim svadbari u otvorenom »jednoredu« krivudaju kroz selo. Zadržano je »skidanje vijenca« mladoj, odnosno prva i druga kuma jedna iza druge danas skidaju mladenki šešir i simbolično joj vezuju maramu, kao vidni znak da je postala žena. Već dva desetljeća mlade se vjenčavaju »u bjelini«, koja je jedini gradski element u svadbi. Pleše se i plaća prvi ples sa mladom i to je obveza svih muških pa i ženskih svatova dok kume sakupljaju dar u maramu koju su vezivale mladoj po skidanju šešira. Svatovi osobito drugi dan krađu kokoši, stavljaju kola na krov kuće, pucaju, krađu mladoj cipelu koju djever otkupljuje. Blagoslov mladencima gubi se uz obrazloženje da je vjerski čin, ali se održalo i pranje ruku uz »davanje vode« kao simbolika prvih radnji mlade žene.

U svadbi bez svatova svadbuje se na sličan način ali samo kod mladoženje, gdje je još običaj okretati nevjestu na opusom — za suncem. Dok se još iza rata mlada vodila oko ognjišta, danas je mladoženja ponekad povede oko štaglja (umjesto svekra ili svekrve) »da nezna pobjeć«. Ovoj svadbi ponekad je prethodila prošnja u kojoj mladić s bratom ili najbližim rođakom (bratom od strica), te sa još jednim ili troje rođaka prose djevojku i iste večeri odvede u svoj dom, gdje svatovi čekaju mladu. Sve češće ulazi u običaj da i mladenkini najbliži rođaci za njima odlaze na svadbu. U obje vrste svadbovanja običaj je da njezini dođu o »podne« prvu nedjelju iza svadbe, a mladenci vraćaju posjet, uz skromne darove, slijedeće nedjelje. Time završava ciklus običaja koji danas produžavaju tradicijske elemente izrazito socijalnog značaja, čija simbolika označuje prijelaz djevojke iz vlastitog porodičnog kruga u novu porodičnu i društvenu sredinu. To potkrepljuje i običaj da sve kuće pored kojih mladenci prolaze (ako su iz istog sela), časte svatove, iznose im rakiju i nazdravljaju. Vrlo su rijetki slučajevi da djevojka odlazi iz doma protiv volje roditelja. Njezina se volja prihvaća i kad nije u skladu s roditeljskom, iako su rijetki slučajevi raskida odnosa.

Današnje generacije dio nekadašnjih svatovskih magijskih radnji provode kao zabavu, dok se elementi izrazito društvenog značaja spajaju (prošnja-prsten) da bi se što prije obavila svadba, ili se izostavljaju (okretanje za suncem) radi drukčije organizacije životnog prostora. Osnovne značajke društvenog priznavanja braka ostale su u običaju — kruh i sol, ples s nevjestom, svođenje mladenaca prve noći, pranje ruku svatovima, darivanje bunara, prvi posjet mladenkine obitelji i uzvrat mladog para njezinoj, kumovski dan i dr.

Novu mladu dolaze upoznati najbliži rođaci, susjedi, kumovi i u reduciranoj svadbi. Obveza je također da je njezini posjete u novom domu. Društvena vrijednost svadbenog obreda, bez obzira je li proveden sa svim bogatstvom običaja ili reduciranoj svadbi, sačuvana je u tradicijskoj snazi potvrde novog statusa mladog para. U skladu s tim na ovom području nalazimo varijante običaja u kojem je građansko, odnosno crkveno vjenča-

nje uklopljeno u svadbeni ciklus i to prije, za vrijeme i poslije odvođenja mlade. Bračnih parova koji se nisu vjenčali, ili su se registrirali nakon niza godina, ima više kod pravoslavnog nego kod katoličkog stanovništva.²¹

zaključno razmatranje

Analiza strukture i funkcioniranja porodice na području općina Pakraca ukazuje na promjene koje su sa stanovitim zakašnjenjem pratile sve snažne društveno-ekonomske i povijesne mijene. Iako su te promjene uvjetovale i transformaciju tradicijskog sistema na ovom području, one su bile manje intenzivne nego u drugim geografski komunikativnijim područjima. Raspad zadružnog života i preobrazba porodice zbivali su se ovdje ne samo kada su u okolnim prostorima ti procesi bili na završetku, nego je i intenzitet transformacije porodica bio po fazama manje oštar.

U naše stoljeće tradicija je unijela stabilnost norme kasnog, blagog patrijarhata, koji se u porodičnim odnosima održao sve donedavno. Stoga donedavno nalazimo karakteristične oblike manjih porodičnih zadruga i zajednica, tradicijsku proizvodnu orijentaciju i u društvenim odnosima, kolektivnost, ispomoć i brigu o starima, odgojnu funkciju, a zahvaljujući migracijskim procesima razvijeno društveno komuniciranje. Upravo ta zadnja kvaliteta — razvijeno društveno komuniciranje — predispozicija je za prihvaćanje inovacija koje se prvenstveno unose preko stanovnika ove regije koji su privremeno ili stalno zaposleni u drugim sredinama.

Običajno ponašanje pri sklapanju braka ukazuje na ujednačeniji tok transformacije. Zadruga kojima je na čelu bila žena, iako samo kao udovica koja ipak nije gubila taj položaj ženidbom sina, dokazuju relativno izjednačeno vrednovanje obaju spolova unutar životnog sistema porodice već u prošlom stoljeću. U drugom desetljeću ovog stoljeća, kad i žena ulazi u svatovsku skupinu, nastupaju intenzivnije promjene. Od tada do danas ujednačenim intenzitetom svadbeni se obred polagano uz tradicijske elemente popunjava novinama.

Nošnja prva podliježe promjenama i nestaje krajem prve polovine stoljeća. Uloga žene kao posrednice u sklapanju braka postaje javna. Elementi magije pretvaraju se u zabavu ili iščezavaju iz obreda. Ekonomske promjene ulaze u ovaj prostor tek u drugom desetljeću iza rata, zapošljavanjem u nepoljoprivrednim zanimanjima, a potencirane su zapošljavanjem žena. To je vrijeme potpune afirmacije i oslobođenja mladih i neoženjenih, koji dobivaju pravo glasa u obitelji i društvu, što ga prije nisu imali. Radi toga relativno kasnog oslobođanja od vezanosti tradicijom u pakračkom kraju istovremeno se javljaju i obilježja urbanog društva, uočljiva ne samo na materijalnim dobrima nego i u društvenim odnosima uopće.

21) V. Čulinović-Konstantinović: »Analiza položaja žene u društvu i porodici (na primjeru pakračke regije)«. **Etnološka tribina — Ethnographia Panonica**, Zagreb, Hrvatsko etnološko društvo, 1982, str. 51—57.

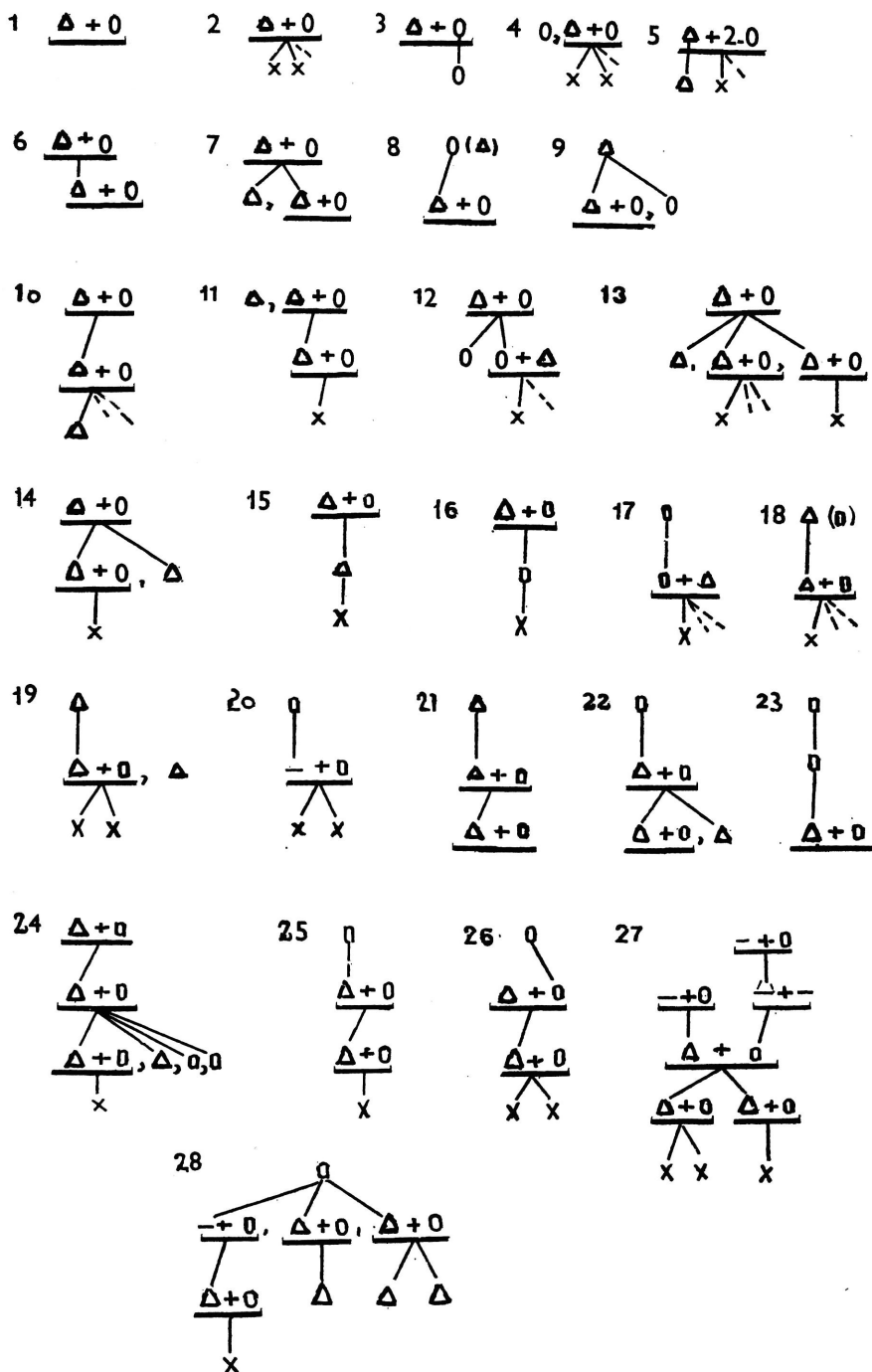

Tabela 1

Grafički prikaz svih profila porodice na području općine Pakrac u 1975 — X = malodobna djeca; — — — = isti tip porodice sa 1, 2 ili više djece; (Δ) brat ili (○) rođaka domaćice, odnosno domaćinova oca.

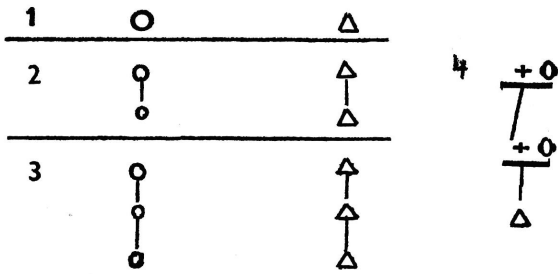
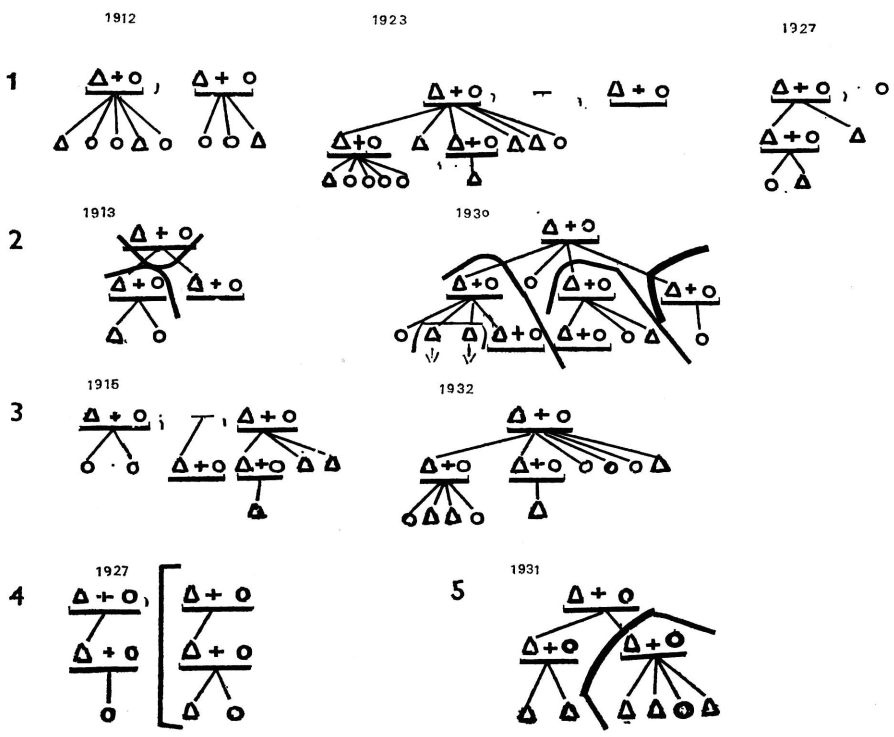

Tabela 2

Oblici reduciranih porodica (1975 u Pakračkoj regiji — ○ = udovice, Δ = udovci, sa ili bez potomaka.

sociologija sela 21 (82) 183—197 (1983) 195 članci

Tabela 3

Primjeri razvoja i dioba prijeratne patrijarhalne seoske porodice Pakračke općine: 1 — Omanovac, 2 — Brezine, 3 — Brusnik, 4 — Popovci, 5 — Marino Selo

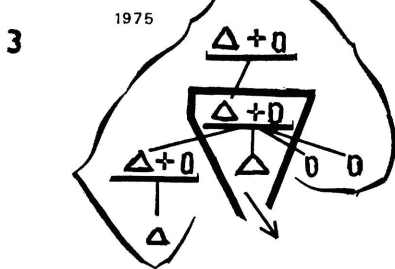
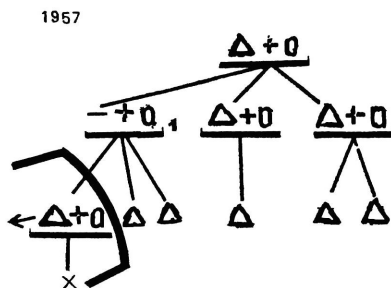
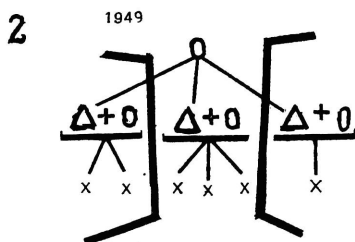
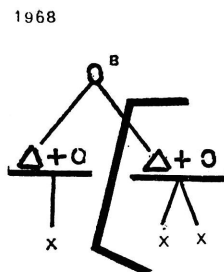
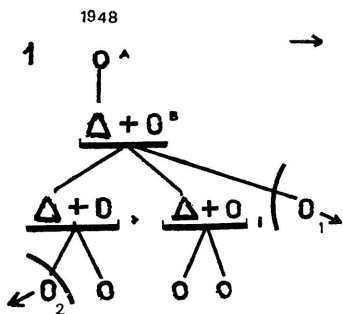

Tabela 4

Primjeri poslijeratnih porodičnih zajednica i dioba u Pakračkoj općini: 1 — Cikote, 2 — Popovci, 3 — Prekopakra

Changes in the Rural Family and in Wedding Customs

Summary

On the basis of extensive research into the traditional social culture, the author analyzes certain elements in the Pakrac region. In the introduction she gives a survey of the cultural and economic past of the villages around Pakrac, of adaption processes between immigrants and natives, of changes in production relations as a foundation both for changes in the past, and for those that are taking place today. Profiles of the transformation, structure and division of the rural family, according to available documents from the 18th century onwards, are analyzed depending on social and economic conditions and legal regulations, starting with the classical *zadruga*, through the family community to nuclear forms of family life. Modern forms of the rural family are established through a detailed study and from documents in local archives. They are defined since the final disintegration of the *zadrugas* in 1958, to present-day forms that are under the influence of daily migrants, and are similar in way of life and structure to urban families.

Changes in wedding customs are analyzed from the following aspects: social and family relations, changes in customs in general, the social status of young people, the scale of wedding customs (from going to ask for the girl in marriage, to a wedding without any ceremony at all), social and magical customs. The author concludes that traditional elements have been retained in the social culture, whose development in the Pakrac region lags behind that of surrounding regions. ●

Изменения в крестьянской семье и обрядах при заключении брака (пример района Пакрац)

Резюме

На основе обширных исследований традиционной социальной культуры, автором анализированы ее отдельные элементы в районе Пакрац. В начальной части работы, показана картина культурной и экономической обстановки этой сельской местности в прошлом, процесса адаптации прибывших поселенцев и коренных обитателей, изменений в производственных отношениях как основы перемен имевших место в прошлом и ныне. Профили трансформации, структуры и разложения крестьянской семьи согласно доступным документам из 18 в., обсуждались в зависимости от общественно-экономических обстоятельств и законодательной деятельности, начиная с классической *задруги*, семейной общины и доходя до формы ядерной семьи. Современные формы крестьянской семьи утверждены на основе подробного исследования материалов местного архива определенные в период последнего разложения *задруг* 1958 г. до форм, которые под влиянием маятниковых миграций, приближаются в отношении стиля жизни и структуры семьи урбанистическому профилю.

Изменения обнаруженные в обрядах при заключении брака, рассматривались наряду с общественно-семейными связями, изменениями в обрядных элементах, общественным положением молодежи, шкалой обрядов от свадьбы со сватовством до свадьбы без сватов, социальных элементов и обрядных элементов с магическим смыслом. Исследования показали сохранение традиционных элементов в социальной культуре, развитие которой в этом районе осуществляется замедленными темпами. ●